

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

PROF. DR. METİN AKAR'A ARMAĞAN

(Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 4, Aralık/December 2021)

Nülüfer ÇELİK

Dr. Öğr Üyesi, Osmaniye Korkut
Ata Üniversitesi
niluferturkdili@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6998-6109>

Kitâbü'l-Efâl Tanıklığında -ş, +İAş- Ekiyle Genişletilmiş Bazı Fiiller Üzerine Bir İnceleme

*An Analysis on Some Verbs Extended with -ş,
+İaş- in the Testimony of Kitâbü'l-Efâl*

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 23.09.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 23.12.2021

Yayın Tarihi/Published: 30.12.2021

Atıf/Citation

ÇELİK, N. (2021). Kitâbü'l-Efâl Tanıklığında -ş, +İAş- Ekiyle Genişletilmiş Bazı Fiiller Üzerine Bir İnceleme. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(4), 2845-2858.

<https://doi.org/10.34083/akaded.1000080>

ÇELİK, N. (2021). An Analysis on Some Verbs Extended with -ş, +İaş- in the Testimony of Kitâbü'l-Efâl. *Journal of Academic Language and Literature*, 5(4), 2845-2858.

<https://doi.org/10.34083/akaded.1000080>

Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate

Öz

XII. ve XIII. yüzyıllarda Altınordu sahasından Mısır ve Suriye sahasına gelen Kıpçak Türkleri, Memluk bölgesinde yaşayan Oğuzların (Türkmen) dil ve kültüründen etkilenmişler ve bunun sonucunda Kıpçak Türkçesi ile Oğuz Türkçesinin özelliklerini taşıyan karma bir dil yapısı ortaya çıkmıştır. Zamanla Kıpçak Türklerinin yönetimi ele geçirmesine bağlı olarak, bölgede yaşayan Araplara Türkçeyi öğretmek ihtiyacı ortaya çıkmış, bu amaç doğrultusunda birçok telif veya tercüme eser yazılmıştır. Bu eserlerden büyük bir kısmı gramer ve sözlük çalışmasıdır. 1356 yılında Mısır'da kaleme alınmış olan Kitâbü'l-Efâl de bu dönemde yazılmış sözlük türündeki eserlerden biridir. Eserde, Eski ve Orta Türkçe dönemi söz varlığı içinde yer almayan, farklı biçimde oluşmuş veya farklı anlamlar taşıyan sözcükler de mevcuttur. Bu sözcüklerin bir kısmı tarihî süreç içinde aynı biçim ve anlamla karşımıza çıkarken, bir kısmı da ya tamamen kullanımdan kalkmış ya da farklı biçim ve anlamlarda varlığını sürdürmüştür. Çalışmada Kitâbü'l-Efâl'de yer alan (-ş-) ve (+lA-ş-) ekleriyle türetilmiş veya genişletilmiş bazı fiillerin, dönemin gramer ve sözlük kitaplarındaki varlığı, Eski Türkçeden Türkiye Türkçesi ağızlarına kadar geçen süreçteki izleri araştırılmış ve sözlüklerden yararlanılarak kullanımları ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Memluk Kıpçakçası, Kitâbü'l-Efâl, -ş- ve +lA-ş- Eki.

Abstract

In the 12th and 13th centuries, Kipchak Turks, who came to Egypt and Syria from the Golden Horde area, were influenced by the language and culture of the Oghuz (Turkmen) living in the Mamluk region. As a result of this, a mixed language structure with the characteristics of Kipchak Turkish and Oghuz Turkish has emerged. Over time, the need to teach Turkish to the Arabs living in the region has emerged depending on the Kipchak Turks' takeover. Many original or translated works have been written for this purpose. Most of these works are grammar and dictionary studies. Kitâbü'l-Efal, which was written in Egypt in 1356, is one of the works in the dictionary type written in this period. In the work, there are also words that are formed differently or have different meanings that are not included in the vocabulary of the Old and Middle Turkish period. While some of these words appeared with the same form and meaning in the historical process, some of them either completely disappeared or continued to exist in different forms and meanings. In the study, the existence of some verbs derived or expanded with the suffixes (-ş-) and (+lA-ş-) in Kitâbü'l-Efal in the grammar and dictionary books of the period was investigated. The traces of these verbs in the process from Old Turkish to Turkey Turkish dialects have been researched and their usage has been tried to be revealed by using dictionaries.

Keywords: Mamluk Kipchak, Kitâbü'l-Efâl, The suffix -ş- and +lA-ş-.

Giriş

Tarihî süreç içerisinde çok geniş bir coğrafyada farklı Türk boylarının yayılmasına paralel olarak birçok koldan gelişen Türk dili, zamanla Kıpçak Türkleri vasıtasıyla Mısır ve Suriye bölgelerinde de kullanılmaya başlanmıştır. IX. Yüzyılda Harezmi bölgesinde bir arada yaşamaya başlayan Oğuz ve Kıpçak Türk boyları XII. yüzyıldan sonra Mısır ve Suriye bölgesinde yeniden bir araya gelmişlerdir. Kıpçak Türkleri Memluk alanında yaşayan Oğuzların (Türkmen) dil ve kültüründen etkilenmişler, bu sahada karma bir Memluk-Kıpçak Türkçesi geliştirmişlerdir. Türk unsurlar arasında çoğunluğu teşkil eden Kıpçak Türkleri, zamanla bölgede yönetimi ele geçirmiş, bu sahada Türkçenin yaygın bir dil olarak kullanılmasına zemin oluşturmuşlardır. Bu gelişmeye bağlı olarak Mısır ve Suriye’de yaşayan Araplara Türkçe öğretmek maksadıyla Arap ve Türk müellifler tarafından birçok sözlük ve gramer kitabı yazılmıştır. Kitâbü'l- İdrâk li Lisâni'l-Etrâk (Kİ), Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî (KMT), Kitâbü'l-Ef'âl (KE), Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l- Lugati't- Türkiyye (DM), El-Kavâninü'l Külliye Li-Zabti'l-Lugati't-Türkiyye (KK), Et-Tuhtetu'z-Zekiyye fi Lugati't-Türkiyye (TZ), Kitâbü Bulgatü'l-Müştak-Fi-Lügati't-Türk ve'l-Kıpçak (KBM), Resûli Sözlüğü (RS)^{1,2} bu eserlerden bir kısmıdır. Eserler, içerik, söz varlığı, sözcük sayısı ve yazılış tarihi açısından birbirlerinden farklıdır. Sözlük ve gramer türündeki Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Memluk Kıpçakçasıyla yazılan en eski sözlük iken yazılış tarihi açısından dördüncü sırada olan Kitâbü'l-Ef'âl varak sayısı ve içerdiği sözcük sayısı bakımından en hacimli sözlük olma özelliği gösterir (Eminoğlu, 2011, Önsöz). Bu dönemde yazılan sözlük ve gramer türü eserlerden sadece Kitâbü Bulgatü'l-Müştak-Fi-Lügati't-Türk ve'l-Kıpçak ve Kitâbü'l-Ef'âl'in müellifi Türk'tür.

Kitâbü'l-Ef'âl

Eser, Abbâs İbni Hamza es-Sabrânî adında bir Türk tarafından 1356 yılında Mısır'da kaleme alınmıştır. Kitâbü'l-Ef'âl'de Arapça cümlelerin karşılıkları satır arasına Türkçe olarak (bir kısmı Türkçe ve Farsça) yazılmıştır. “Fiiller Kitabı” anlamına gelen eserde diğer sözlüklerden farklı olarak fiiller tek tek sıralanmak yerine cümle içinde kullanılmıştır. Cümleler, Arapçadan birebir çevrildiği için devrik yapıdadır. Fiiller ise çoğunlukla görülen geçmiş zaman kipindedir. Satır altında yer alan bu cümleler anlam açısından birbirine bağlı değildir. KE’de, Arapça kelimeler, Arapça fiil kalıplarına göre baplara ayrılmış, bapları oluşturan her kalıptaki kelime ve kelimelerin illetli kök harflerine göre çekimli biçimleri kendi içinde alfabetik olarak

¹Bazı araştırmacılar tarafından Memluk sahası eserleri arasında zikredilmeyen Resûli Sözlüğü ile ilgili olarak “Tarihi Türk Lehçeleri, Karahanlıca, Harezmi, Kıpçakça Dersleri” isimli eserde “Eserin Türkçe bölümünün 14. Yüzyıl Memluk Kıpçak Türkçesinin, kısmen de Oğuz Türkçesinin dil özelliklerini yansıtmaktadır” ifadesi kullanılmıştır (Argunşah & Sağol Yüksekçaya, 2017, s. 291).

²“Resûli Sözlüğünün Türkçe Söz Varlığı” adlı eserde ise “Resûli Sözlüğünün söz varlığını Kıpçakça kelimeler ağırlıkta olmak üzere Oğuz ve daha az olmak kaydıyla da Harezmi bölgesi ağızlarının oluşturduğunu söyleyebiliriz.” ifadesi kullanılmıştır (Güner, 2017, s. 16).

sıralanmıştır. Zengin söz varlığına sahip olan eser, Eski ve Orta Türkçe dönem eserlerinde rastlanmayan birçok sözcüğü içinde barındırması yönüyle de farklılık gösterir. Ayrıca bu tarihî dönemlerde yazılmış sözlük ve eserlerde bulunan bazı köklerin yapım ekleriyle genişlemiş ya da fonetik farklılaşmaya uğramış biçimleriyle kazanmış olduğu yeni anlamlar da ilk defa bu eserde ortaya konmuştur. Eserde Türkçe kelimelerin sayısı 3318 olarak tespit edilmiştir (Eminoğlu, 2011, s. 21-77).

Kitâbü'l-Ef'âl'i bilim dünyasına kazandıran Dr. Emin Eminoğlu eseri, dil özellikleri, yazıldığı yer gibi yönleri itibariyle Kıpçak Türkçesiyle yazılmış bir eser olarak kabul etmiştir. Ancak Mustafa Argunşah, "Kitâbü'l-Ef'âl Kıpçakça Bir Sözlük Müdür?" adlı makalesinde, Mısır'da yazılmış olsa da, yazarın Harezmi-Altınordu Türkçesinin konuşulduğu Savran bölgesinden gelmesi ve bu bölgede kullanılan dilin özelliklerinin eserde daha baskın olmasından yola çıkarak "Kitâbü'l-Ef'âl'in diline Kıpçakça demek mümkün değildir" (Argunşah, 2013, s. 91-92) yorumunu yapmıştır. Argunşah'a göre eserde, Harezmi-Altınordu bölgesi diliyle, Memluk bölgesi dili birbirine karışmış, Harezmi-Altınordu sahasına ait dil unsurları Memluk bölgesindeki Kıpçak Türkçesine göre daha ağır basmıştır.

Ahmet Bican Ercilasun "Makaleler " adlı eserinin "Memluk Kıpçak Türkçesi Dönemi Eserleri ile İlgili Düşünceler" isimli bölümde konuyla ilgili görüşünü;

"Memluk sahasında yazılmış eserler içinde Kıpçakça özellikleri en fazla yansıtan "Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi Luğati't-Türkiyye "dir. (...) Mısır Memluk sahası gramer ve sözlüklerinde Kıpçak olarak tespit ettiğimiz özelliklerle yazılan herhangi bir eser yoktur. Kıpçak özellikleri sadece konuşma dilinde kalmış, birkaç istisna dışında yazı diline girmemiştir. (...) Memluk Kıpçak dönemi metinleri Kıpçak edebî (yazı) dilini değil Standart Doğu Türkçesi edebî dilini temsil ederler. Harezmi-Altın-Ordu dönemi eserleriyle birlikte Standart Doğu Türkçesinin Karahanlı-Çağatay dönemleri arasındaki geçiş dönemini gösterirler " şeklinde aktarmıştır (Ercilasun, 2007, s. 215-221).

Yine bu dönemde yazılmış olan Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi Luğati't-Türkiyye Arap asıllı dilciler tarafından yazılan sözlük ve gramer kitapları arasında halk dilinin özelliklerini en iyi yansıtan eser olarak bilinir. TZ'nin giriş kısmında eserin müellifi en çok konuşulan diyalekt olduğu için eseri Kıpçak Türkçesiyle yazdığını beyan etmiştir.

-ş- ve +IA-ş- Ekli Yapılar

Kitâbü'l-Ef'âl'de dönem eserlerinde ve diğer tarihî Türk yazı dillerinde bulunmayan kelimeler yanında, farklı bir anlam kazanmış veya ses bakımından çok farklı hale gelmiş sözcükler de bulunmaktadır. Eserde farklı özelliğe sahip olan yapılardan biri de -ş- ve +IA-ş- ekleri ile türetilmiş veya genişletilmiş fiillerdir. Bu fiillerden bir kısmı -"bakış-, birış-, söğüş-, tartış-, taşlaş-, yakınlaş-, yumruklaş-, andlaş-"- bazı fonetik farklılıklarla Türkiye Türkçesinde anlam değişikliğine uğramadan varlığını sürdürürken bir kısmı da -"bitiş-, aydış-, aldaş-, borçlaş-, kelecüleş-, konşılaş-, köpleş-"- kullanımdan kalkmış ya da başka bir fiilden fiil yapan

ekle aynı anlamda varlığını devam ettirmiştir. Bu fiillerden bir kısmının da yardımcı bir fiille kullanılarak devam ettirildiği görülmektedir. Bu yapıdaki fiiller Arapçada beraber ve karşılıklı yapılan eylemleri anlatmada kullanılan fiil bapları kalıbında yer almaktadır. Türkçede bu bapların anlamını karşılayan ekler ise -ş (işteşlik eki) veya isimden fiil türeten +IA- eki ile fiilden işteş çatılı fiiller türeten -ş- ekinin birleşmesiyle oluşan +IAş- ekidir. İşteşlik eki olarak bilinen -ş- eki, Eski Türkçe döneminden günümüze kadar bütün tarihî Türk yazı dillerinde karşılıklı ve beraber yapılan hareketleri ifade eden fiiller türetmek için kullanılmıştır. İsimden fiil yapma eki (+IA-) da yine Eski Türkçe döneminden itibaren çok kullanılan bir ektir. Bu ekle genişletilmiş yapılar kelime dağarcığımızda en kalabalık fiil ailesini oluşturur. Ek, fiilden fiil yapma eki -ş- ile birleşerek (+IA-ş) gelişmiş olmalıdır (Banguoğlu, 1995, s. 214-216).³ Karşılıklı ve birden fazla kimseli fiiller, daha geniş ölçüde dönüşlü anlamı ile sıfatlardan ve bazı adlardan yapılmış geçişsiz ve tek kimseli fiiller yapar (Banguoğlu, 1995, s. 219-220).

Bu çalışmada Kıpçak Türkçesiyle yazılmış sözlükler içerisinde varak ve içerdiği sözcük sayısı açısından en fazla hacime sahip olan Kitâbü'l-Ef'âl'de yer alan (-ş-) ve (+IA-ş-) eki ile genişletilmiş, Standart Türkiye Türkçesinde bu biçim ve anlamıyla kullanılmadığını düşündüğümüz bazı fiillerin Eski Türkçeden Türkiye Türkçesi ve ağızlarına kadar durumu belirlenmeye çalışılmıştır.

İzlenen Metot

Kitâbü'l-Ef'âl'de yer alan -ş- ve +IA-ş ekiyle genişletilmiş fakat Türkiye Türkçesinde bu biçim ve anlamıyla kullanılmadığını düşündüğümüz fiiller tespit edilerek bu fiillerin, Kitâbü Bulgâtü'l-Müştak-Fi-Lügati-t-Türk ve'l-Kıpçak hariç dönemin diğer sözlük ve gramer kitaplarındaki durumu araştırıldı. Bu eserlerde aynı anlamda ve aynı fonetik yapıda olan kullanımlar varsa gösterildi. Aynı fiillerin tarihî Türk yazı dillerinde ve çağdaş Türk yazı dillerinden Türkiye Türkçesinde Kitâbü'l-Ef'âl'deki biçim ve anlamıyla kullanılıp kullanılmadığı, sözlük, gramer ve bazı eserlerde araştırıldı. Memluk Kıpçak Türkçesinin 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı Türkçesiyle birleşmesi dolayısıyla Memluk Kıpçak Türkçesinin dil özellikleri, büyük oranda çağdaş yazı dillerimizden Türkiye Türkçesinde devam etmektedir. Türkiye Türkçesindeki kullanımını belirlemek için de internet tabanlı Türkçe Sözlük ve Derleme Sözlüğü tarandı. Taradığımız eserlerde bulunan örnek cümleler eserde nasıl

³ Konuyla ilgili araştırmacılar arasında farklı görüşler mevcuttur. Deniz Işık" Eski Türkçeden Günümüze +IA- İsimden Fiil Yapım Eki" yüksek lisans tez çalışmasında elde ettiği sonucu şöyle açıklar:" Bazı araştırmacıların +IA-n-; +IA-ş-; +IA-t- üst tabanlarını birleşik bir ek olarak +IA-n-; +IA-ş-; +IA-t- şeklinde ele almalarına sebep olan +IA- alt taban kullanımının, tarihî Türk dili metinlerinde yer alan bu örnekleri Türkçenin isimden fiil yapma ekinin +IA- olduğunun ve +IA-n-; +IA-ş-; +IA-t- şekillerinin de +IA- ekinin "-n-; -ş-; -t-" fiilden fiil yapım eklerinin eklenmesi sonucu genişlemiş biçimler olduğunun bir göstergesidir. Türkçenin isimden fiil yapım eki +IA-'dır. Bunun üzerine genişletilerek kullanılan +IA-n-; +IA-ş-; +IA-t-'lı yapıları oluşturan "-n-; -ş-; -t-" ekleri Türkçenin fiilden fiil yapım kategorisi içerisinde olup +IA-n-; +IA-ş-; +IA-t-'lı yapılar ayrı bir şekilde değerlendirilmemeli, isimden fiil yapısı içerisine dahil edilmemelidir".

geçmişse (devrik, noktalama vb.) değişiklik yapılmadan verildi. Memluk-Kıpçak Türkçesiyle yazılan eserlerin kısaltmaları çalışmanın giriş kısmında, diğerleri ise çalışmanın sonunda “Kısaltmalar” başlığı altında verildi. Son olarak üzerinde çalışılan fiillerin Standart Türkiye Türkçesindeki durumu çalışma sonunda tablo hâlinde gösterildi.

Kitâbü'l-Efâl'de –ş- ve +İAş- Ekleriyle Genişletilmiş Bazı Fiiller

1- aldaş-: “birbirini aldatmak”

“ aldaştılar” (KE, 157b/6); **ET.** alta- “ aldatmak” (Clauson, 1972, s. 133)

aldaş- “oyun oynamak, karşıdakini aldatmaya çalışmak”, “çın ekki yüzlügler aldaşurlar tañrı dostları birle ol aldamağ yanutu berür anlarğa kaçan kopsalar namazğa” (KTS); **aldaş-** “aldaşmak”, “acemî-ce sözleşti-ler, Türkçe sözleşti-ler / aldaştı-lar satığ-da (ME, 200-8); **aldaş-** “aldatmak, bir diğerini kandırmak” (ÇTS); **aldaşmak:** “birbirini aldatmak”, “Pes bu hüküm böyle vardı tâ ana değın kim buların içinde aldaşmak ve mekr zâhir oldu.” (TarS); **aldatmak:** “1- sözünü tutmamak 2- yalan söylemek vs. (TS); **aldatmak:** “ aldatmak” Diyarbakır (DS)

2- aydış- : “söyleşmek”

“şi'ir aydıştılar” (KE, 157a/4), “sörçek aydıştılar” (KE,160a/4); “hicv aydıştılar” (KE, 160a/4); “birbirige çıktılar tokuş içinde, işaret kılıştılar, lakab aydıştılar” (KE,157a/9)

Fiilin kökü için bkz. (Clauson,1972, s. 266)⁴ **ET, Uyg'da** ay- “konuş, söyle, bildir, emret”, ayıt- < ay-it (Clauson:1972, 268b)

aytış-: “iki kişinin birbirine hallerini sormaları” (DLT, 113-11); **aytış-** “birbirlerine sormak, soruşturmak” krş. aytuş-, eyidiş-, ayduş-, (DBTKTS); **aytış-** “konuşmak, karşılıklı konuşmak”, “bu kiñdin soñ maña un tükendi tep haber berseñ yâ taqı kişi birle aytırsırsañ ya taqı bitig bitip maña oqıtırsañ” (NF,10/189); **aydış-** “söyleşmek”, “tünle sözleşti anıñ birle, sörçek aydıştı anıñ birle, kelelci aydıştı anıñ birle tünle” (ME, 111-8); **aytış-** “sözleşmek, konuşmak” (ÇTS); **eydişmek-** “söyleşmek, konuşmak” (TarS); ayıt- / ayd-, eyit-/ eyd- söylemek (Tietze, 2002, 239); **aytışmak:** “1-atışmak,

⁴“(1) geçişsiz “konuş-“; (2) “söyle-, bildir-, emret-(bir şeyi Acc)”; (3)“söyle-“ oratiorecta'da söylenen kelimelerle Ay-, te- ve sözleşle- arasında çok az bir anlam farklılığı var, fakat her nasılsa en eski dönemde ay- diğerleri değilken, önem kazanmış gibi görünüyor.Sadece aşağıdaki gibi kayıtlı; açıkça ayıt-,bk., söyle-“ anlamına geldiğinde kullanım dışı olmuş.Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Hawar.XIV “söyle-, anlat-“ Qutb. vs.”. Hülya Arslan Erol ay- fiili ile ilgili Clauson'un açıklamasından yola çıkarak “Eski Türkçe döneminde çok anlamlı bir yapı arz eden ancak 11.yy'dan itibaren anlamı daralmaya başlayan bu kelimeye Batı Türkçesi'nde rastlanmıyor. Kelimenin yerini te- ve sözleşle- almış görünüyor.” yorumunu yapmıştır. (Erol, 2014, s. 131)

tartışmak, münakaşa etmek, 2- halk şairleri belli bir ayak çerçevesinde karşılıklı atışmak” (TS); **aydışmak, aydeşmek, aydeşmak** (DS), Çanakkale ve Kastamonu yöresinde: “tartışmada aksi cevap vermek, inatlaşmak”; Bolu: “kötülemek, uğraşmak”; Bolu ve Sinop: “itişmek, didişmek”; Eskişehir, Zonguldak, Kastamonu: “ tartışma yapmak, dil kavgası yapmak”

3- azıglaş-: “bağırışmak, haykırışmak, ağız kavgası yapmak, azı dişlerini göstermek”

“azıglaştı anıñ birle” (KE, 143a/6)

azı: azı dişi= ET., OT. azıg (DLT) < ?* ağ-ız (göçüşme ile) (KBS); azıg: azı dişi, **azıgla-** “ azı dişi ile vurmak, azı dişi ile ısırma”, “Tonguz atıg azıgladı =Domuz atı azıladı, azısı ile çaldı ve yaraladı”. (DLT,304-3), “men tonguznu azıgladım=Ben domuzun azısına vurdum”. (DLT,304-6), **azıglaş-** şeklinde sadece KE’de geçmektedir.

4- artuklaş- “birbirine üstün gelmeye çalışmak”

“artuklaştılar” (KE, 158a/8)

art- “çoğalmak, artmak”, **artuk**: “1-en eski metinlerde sayı ifadelerinden sonra 2- çok, aşırı gibi çeşitli anlamlarda kullanılmış” (Clauson, 1972, s. 201-202); **artmak**: “artmak, çoğalmak” (EUTS, 2011, s. 21); **artuklaş-** sadece KE’de geçmektedir.

5-arturuş-: “karşılıklı arttırmak, açık arttırma yapmak”

“horladı anı / çakrıştılar / arturuştular” (KE, 159b/7)

art-in ettirgen şekli **artur-** “(bir şeyin) artmasına, büyümesine neden ol- (Clauson, 1972, s. 210)

arturuş- (açık) arttırma yapmak, arttırışmak, “çakrıştı-lar, kıkrıştı-lar, arturuştular kâle-niñ bahâsında” (ME, 204-3)

6-bitiş-: “yazışmak, karşılıklı yazışmak”

“tün tağı kün / yakınlaştılar/ bitiştiler / oynastılar” (KE, 156b/6)

ET.[**bit+i-** yazmak, ***bit** “yazı fırçası” < Çin. **pi**< ***piet** “fırça” (Tekin, 2003: 87)]

bitiş-: “yazmakta yardım ve yarış etmek”, “ol manğa bitik bitişdi = O bana kitap yazmakta yardım etti”. (DLT, II, 88-18); Diğer sözlüklerde tarihî tanıklığı tespit edilemeyen . fiilin +IAş ve +IA- ekiyle olan varyantları kullanıldı. **bitigleş-** “yazışmak, fermanlaşmak”, “hâlî bitigleştük, bitig tağı kırımadı, ‘ahdni buza turur-siz (...)” (KısE, 226r18); **bitigleş-** “mektuplaşmak”, “bitig ıyıştı anıñ birle, bitig-leşti anıñ birle” (ME, 109-1); **bitile-** “bir kimsenin yanına mektup vermek”, “Yusuf saldı beni bitileyu /

Geldüm anı Ya‘kûb’a muştulayu” (TarS); **biti**-⁵: fiil olarak Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır.

7-borçlaş-: “borçlanmak”

“satıguçı alıguçı bey‘ bağladılar / ziyâretni borçlaştılar / muhtelif boldılar”(KE, 157b/4); borş=borç, **borş ber-** borç (para) vermek. (TZ, 5B-11);

borç: “ödünç verilen veya alınan para”, < bôrç, borç ~Sogd. Pürç Nişanyan (SS 73), (KBS)

borş alış- “borç alıp vermek”, “ay anlar kim bittiler kaçan kim borç alışsañız” (KTS); **borçlaş-** “borç etmek”, “borca satıg edışti anıñ birle, borçlaştı anıñ birle” (ME, 124-5); **borçlan-** “1-. karşılığını sonra vermek şartıyla birinden para veya bir şey almak, istikraz etmek 2-. mec. Manevî bir yükümlülük altına girmek” (TS)

Türkiye Türkçesinde fiilin -n- fiilden fiil yapan ekle kullanımı yaygındır.

8- kalıtış-: “çarpışmak”

“sökti aña / bu söküş / kalıtıştı maña fulan nerse / kesti hurmanı” (KE, 9b4);

kalı- “kalkmak” (ETG); kalıtmak: sıçratmak (EUTS)

kalıtış- “çarpışmak, vuruşmak”

“kendü özi üze lâzım kıldı, yapuştı aña / kalıtışdı kum / düzüldi

iş” (ME, 142-3)

9- kelecüleş-: “sözleşmek, birbiriyle konuşmak”

“epelek otka / kelecüleştiler/ katıştı” (KE, 156b/8); kelecü: “ söz (Oğuzca)” (DLT, I, 445-9); **keleçi**: “sözcü, elçi, krş. kileçi” (HATS); **kelecüleş-** sadece KE’de yer almaktadır.

10- köpleş-: “çoğalmak, çok sayıda olmakla övünmek”

“düşvârlık kılıştılar / işret kılıştılar / müfâharet kılıştılar / kıymâr oynadılar / köpleştiler” (KE, 157a/7); **ET**. köp: “çok, hep, bütün”, **Uygur**. köp: “çok, bol” (Clason :1972, 686);

⁵TS’te fiil ya da isim olarak yer almayan bu kelimenin kullanımdan düştüğü anlaşılmaktadır. Ahmet Kayasandık “Türkiye Türkçesinde Ölen Fiiller” adlı çalışmasında birçok fiil yanında biti- fiilini de ölen fiiller arasında saymıştır. Bu fiil, isim olarak Türkiye Türkçesi ağızlarında - “1-.mektup, yazılmış şey. 2-. defter-i amel 3-.senet, belge Kayseri ve Afyonda: “defter”; Ankara, İstanbul, Çorum, Isparta, İzmir, Zonguldak, Aydın: “mektup”; Çanakkale, Tokat: “kitap”, Bilecik: “kitap parçası”; Çankırı: “musk”; Ankara/ Polatlı:“ vesika, vekâletnâme, senet, kart, kimlik cüzdanı, tezker”; Çorum / Osmancık: “yazman”(DS)- halen yaşamaktadır.

köpleş- “çoğaltmak” (HATS)**11- konuşlaş-** “komşuluk etmek”

“konuşlaştılar / ziyâret kılıştılar / keñeştiler / ‘âriyet biriştiler nirseni” (KE, 159b/1), Kelime dönem sözlüklerinde sadece DM: konuş krş. konuş, KK’de konuş: komşu krş. konuş, konuş, konuş, konuş, konuş, TZ: konuş biçiminde bazı fonetik farklılıklarla geçmektedir.

konuşı, konuş: “komşu” (ETG)

konuşlaş- “yaklaşmak”, “yaña konuşlaşmagaylar seniñ birle anıñ içinde meger az” (KTS); **konuşlaş-** “komşuluk etmek”, Cüft-leş-tiler / konuşı-laş-lar / ziyaret kılıştı-lar / meşveret kılıştı-lar (ME, 203/2); **konuşlaşmak:** “birbiriyle komşu olmak”(TarS); TS’de kelime “**komşuluk etmek (yapmak)**” olarak yer almaktadır.

12- koldaşlaş- “birbiriyle arkadaş olmak”

“koldaşlaştı aña / ol bu” (KE, 64a/5); “inşâf biriştiler / ahmaqsındı / koldaşlaştılar / ozuştılar”. (KE, 158a/1)

Diğer sözlüklerde bulamadığımız bu fiil Karahanlı ve Harezmi Dönemi eserlerinde şu eklerle geçmektedir:

koldaşlan- “arkadaş olmak, arkadaş saymak”, “Ol meniñ birle koldaşlandı” (DLT, 272-5); **koldaş bol-** “arkadaş olmak”, müñeşti nerseler / koldaş boldı-lar , eşleştı-ler (ME, 194-7);

13-ündeş- “karşılıklı çağırma” krş. inde-, ünle-

“ündeştiler / yıkılmağa yakın boldı bin âtağı ton eskirdi (KE/160a/9); TZ: ünde-: çağırma, KK: ünde-“çağırma”;

ündeş- “çağırma”, “ol aningbirle ündeşti= o, onunla çağırma, ünleştı”. (DLT, I, 231-27); **ündeş-** “bağırma çağırma, ağız dalaşı yapma (DBTKTS); **ündeş-** “çağırma”, ündeşti-ler / yıkıldı binâlar tağı ton eskirdi, enmesi tam tağı süzüldi ton (ME, 206-2); yavuz lağab aydıştı-lar, ünleştı-ler (ME, 197-1)

14-üneş- “inatlaşma, karşılıklı mücadele etmek, karşı çıkmak” krş.ünüş-

“iş içinde barıştılar / üneştiler anıñ içinde, unuttılar anı / yöriştiler” (KE, 160a/7); **ünüş-** “yarışma, mücadele etmek”, ünüşti anıñ birle / men kıskançlık kıılır men fulan üzre (ME, 120-3)

15-dostlaş- (F+T) “karşılıklı dost kabul etmek, yakın arkadaş olmak”

“ğâyetka dostlaştılar / uyğan kııldılar işte (KE, 158a/2), oşadılar / dostlaştılar / söğüştiler (KE,158b/6); dostlaş- “dost olmak” (KMT); **dostlaş-** “karşılıklı muhabbet etmek”, ”bütünlük kim anıñ erkligligi anlar üze kim dostlaşurlar anıñ birle anlar kim

olar anın birle ortak çatıglılar ol (KTS); **dostlaş-** “arkadaşlık etmek, karşılıklı muhabbet etmek”, kertü dostlaştı anın birle” (ME, 116/8); **dostlaş-** “karşılıklı muhabbet etmek” (DTKTS); Fiil, Türkiye Türkçesinde tek bir kişinin kendi kendine yaptığı eylemi - **dostlaş-**: “dost durumuna gelmek, dost olmak” (TS)- karşılıkmaktadır.

16-düşmânlaş-: (F+T) “ karşılıklı düşmanca davranmak”

“nirseler içinde / körsüz boldı iş / düşmanlaştılar (KE,157b/3), dostluk kılıştı / kiç kaldı bitig / düşmanlaştılar (KE,160a/5); **düşmânlaş-** “düşmanlık etmek, düşman olmak” (DBKTS); **düşmanlaş-** “düşman durumuna girmek” (TS).Fiil, nesnesiz yani bir kişinin kendi kendine yaptığı eylem anlamına karşılık gelmektedir.

17-mizâhlaş- :(A+T) “şakalaşmak, birbiriyle eğlenmek”

“ögüştiler / mizâhlaştılar / naşihat kılıştılar / yıradı andan, kılıç beriştiler” (KE, 157a/1)

18- lâğlaş-: (F+T) “şakalaşmak, oynamak”

“ lâğlaştı anın birle. (KE, 143b/6); **lâğlaş-** şakalaşmak, karşılıklı latife yapmak, “yüze yüz sözleşti anın birle, lağlaştı anın birle” (ME, 108-3); **lağlaşmak**: “şakalaşmak” (TarS)

Sonuç

Çalışmamıza konu olan (-ş-) ve (+IA-ş-) eki ile genişletilmiş fiiller kök veya köke getirilen diğer eklerle Eski ve Orta Türkçe dönem eserlerinde yer alan fiillerdendir. KE’de yer alan bu fiillere büyük oranda dönem sözlük ve gramer kitaplarında aynı biçim ve kullanımda rastlanmaması yazarın kendi boyuna ait ağız özelliklerini eserde yansıttığı izlenimini doğurmaktadır. Bazılarının ise aynı kullanımda -özellikle Harezmi Türkçesiyle (aldaş-, aytış-, arturuş-, borçlaş-, kalıtış-, köpleş-, konşılaş-, ündeş-, üneş-, dostlaş-, lağlaş-) ortak sözcüklerin olması- döneme ait sosyal, kültürel etkileşimin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. -ş- ve +IAş- ekiyle genişletilmiş bu fiillerin bir kısmı günümüzde ya kullanımdan kalkmış, ya isimden fiil yapan +IA- ekine diğer -n-, -t- gibi fiilden fiil yapan ek getirilmiş ya da yardımcı bir fiille kullanıldığı belirlenmiştir. Bunlara ilaveten eserde yer alan +IAş- ekiyle genişletilmiş -dostlaş-, düşmanlaş-, mizâhlaş-, lâğlaş gibi- alıntı yapılardan bazılarının da Standart Türkiye Türkçesinde varlığını sürdürdüğü tespit edilmiştir.

Çalışmaya konu olan fiillerin Standart Türkiye Türkçesinde durumu aşağıda tablo hâlinde gösterilmiştir.

Tablo: Kitâbü'l-Ef'âl'de geçen -ş, +IAş- Eki ile Genişletilmiş Fiillerin Türkiye Türkçesindeki Durumu

Sadece Kitâbü'l-Ef'âl'de Olup Diğer Tarihî Türk Yazı Dillerinde Olmayanlar	Standart Türkiye Türkçesinde		
	Varlığını Sürdürenler	Bulunmayanlar	Yardımcı Fiille Kullanılanlar
azıglaş- artuklaş- kelecüleş- bitiş- mizahlaş-	aldat- aytış-, aydeş- borçlan- dostlaş- düşmanlaş-	bitiş- azıglaş- artuklaş- kalıtış- kelecüleş- köpleş- koldaşlaş- ünleş- üneş- mizâhlaş- lâglaş-	komşuluk et-

Kısaltmalar

ÇTS: Çağatay Türkçesi Sözlüğü

ME: Mukaddimetü'l-Edeb

DLT: Divânü Lugati't-Türk

TS: Güncel Türkçe Sözlük

TarS: Tarama Sözlüğü

DS: Derleme Sözlüğü

EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü

ETG: Eski Türkçenin Grameri

KTS: Karahanlı Türkçesi Sözlüğü

DBKTS: Doğu ve Batı Türkçesi Kuran Tercümeleeri Sözlüğü

KısE: Kısasü'l-Enbiyâ

HATS: Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü

KBS: Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü

Kaynaklar

- Argunşah, M. (2013). Kitâbü'l-Ef'âl Kıpçakça bir sözlük müdür?, Bengü Bitig. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Ed.Bülent Gül, *Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü*, Ankara,101-107.
- Argunşah M, Sağol Yüksekaya, G. (2017). Tarihî Türk lehçeleri Karahanlıca Harezmece Kıpçakça dersleri. Kesit Yayınları.
- Ata, A. (1997). *Naşirü'd-Din bin Burhânü'd-Din Rabgûzî, Kıyasü'l-Enbiyâ* (peygamber kıssaları): Giriş-Metin-Tıpkıbasım, Dizin, I-II, TDK yayınları.
- Atalay, B. (1945) *Et-Tuħfetü'z-Zekiyye fi Luğati't-Türkiyye*. TDK yayınları.
- Atalay, B. (2006).*Divanü Luğati't-Türk*, I-IV. TDK Yayınları.
- Caferoğlu, A. (2011).*Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. TDK Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972).*An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- Deniz, I. (2020) “Eski Türkçeden günümüze +IA- isimden fiil yapım eki”, (Tez no: 639972) [Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi] YÖK Tez Merkezi. https://tez.yok.gov.tr/Ulusal_Tez_Merkezi/giris.jsp
- Eminoğlu, E. (2011). *Abbâs ibni Hamza Es- Sabrânî, Kitâbü'l-Ef'âl-Kıpçakça satır arası sözlük*. Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A B. (2014), Makaleler-dil-destan-tarih-edebiyat, 2. Baskı. Ankara.
- Erol, A. H. (2014).*Eski Türkçeden eski Anadolu Türkçesine anlam değişimleri*. TDK Yayınları.
- Gabain,V. A. (2003). *Eski Türkçenin grameri* , (Mehmet Akalın Çev.). TDK Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007).*Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*. TDK Yayınları.
- Güner, G.(2017). *Resûlî Sözlüğü'nün Türkçe söz varlığı*. Kesit Yayınları
- Kayasandık, A. “Türkiye Türkçesinde ölen fiiller” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 2018; 7(1): 105-125
- Özyetgin, M. (2001), *Ebu Hayyan, Kitâbü'l- İdrâk li Lisâni'l-Etrâk*. Köksav Yayınları.
- Tekin, T.(2003).*Orhon Türkçesi grameri*. Türk Dilleri Araştırma Dizisi.
- Tietze, A. (2002).*Tarihî ve etimolojik Türkiye Türkçesi luğati*, A-E, Simurg, İstanbul Wien.

- Toparlı, R. (2003). *Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l- lugati't- Türkiyye*. TDK Yayınları.
- Toparlı, R., Çöğenli, M. S., Yanık, N.H. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, Ankara: TDK Yayınları.
- Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. TDK Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (t.y.). Yayım. Derleme sözlüğü. Erişim tarihi: Eylül 15, 2021, <https://sozluk.gov.tr>
- Türk Dil Kurumu. (t.y.). Yayım. *Güncel Türkçe sözlük*. Erişim tarihi: Eylül 15, 2021, <https://sozluk.gov.tr>
- Türk Dil Kurumu. (t.y.). Yayım. *Tarama sözlüğü*. Erişim tarihi: Eylül 15, 2021, <https://sozluk.gov.tr>
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi Altınordu Türkçesi sözlüğü*. Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2012). *Doğu ve Batı Kuran Tercümeleleri sözlüğü*. Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi sözlüğü*. Eğitim Yayınevi.
- Yüce, N. (2014). *Ebu'l-Kasım Carullah Mahmûd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamah-şâri el-Havârizmî, Mukaddimetü'l-Edeb*. TDK Yayınları.